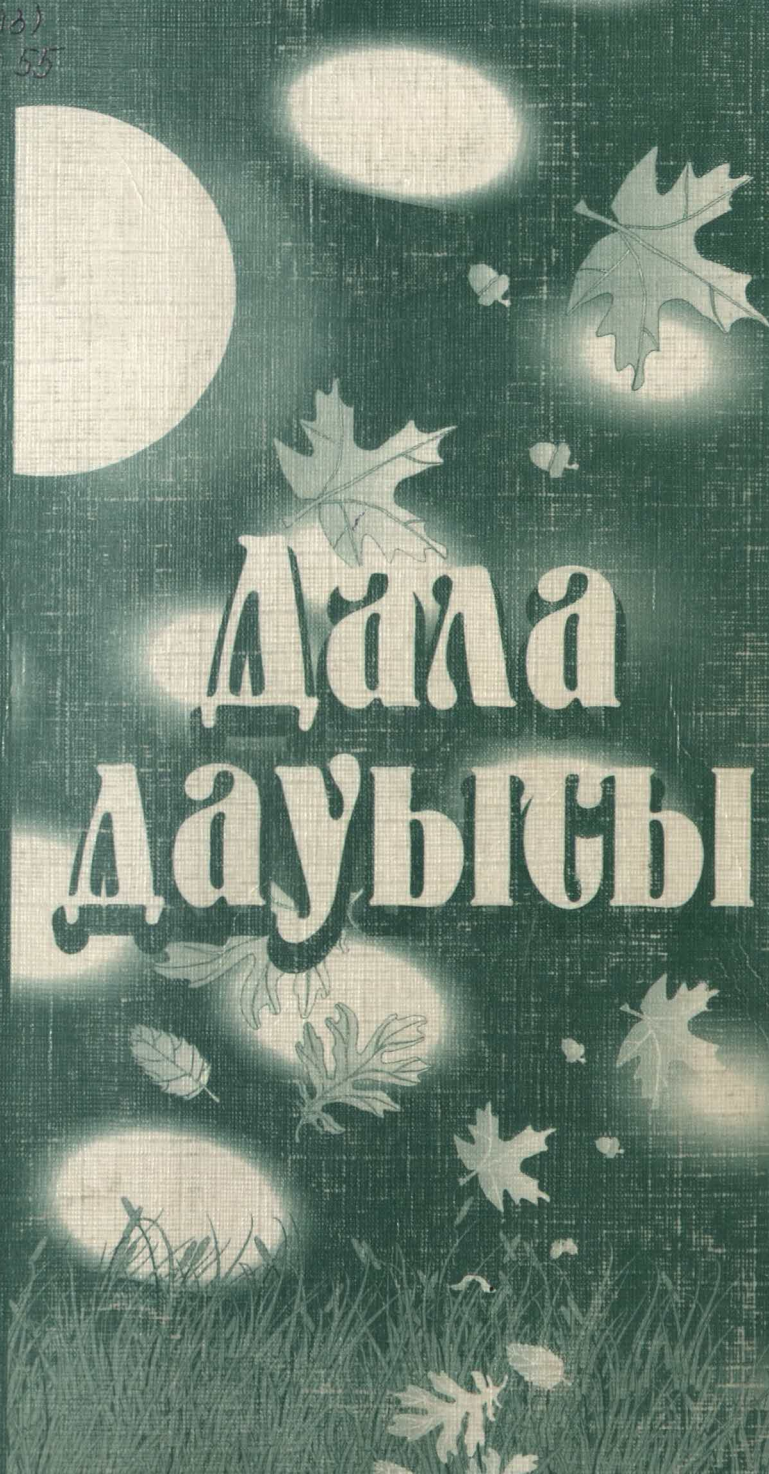

8415443)
7 55

Өтепбергэн Әлмгереєв

Дала дауысы

А 2015

Өтепберген ӘЛІМГЕРЕЕВ

ДАЛА ДАУЫСЫ

Өлкетанушы жазбалары

351604аб

Ғ. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕБАП КІТАПХАНА

АРЫС

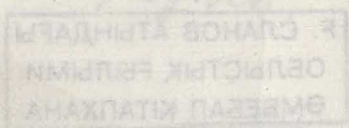
“Арыс” баспасы
Алматы
2003

ББК 84 Қаз7
Ә 55

Басылым Ұлттық Ғылым академиясы Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының Батыс Қазақстан экспедициясының қолдауымен жүзеге асырылды

Ә 55 Әлімгереев Ә. Дала даусы. *Өлкетанушы жазбалары.* — Алматы: “Арыс” баспасы, 2003. — 72 бет.
ISBN 9965-17-089-4

Белгілі журналист, өлкетанушы Өтепберген Әлімгереевтің жаңа еңбегінде Атырау, Маңғыстау өңірінің бұған дейін зерттелмеген кейбір археологиялық орындары жайлы әңгіме болады. Сарайшық қаласы, тым ертедегі Қызылүйік ғибадатханасы, Токсанбай тұрағы, Иманқара басындағы қойылымдар, Аралтөбенің алтын адамы, Есік пен Берелден табылған ғажайып мұралар — тарихшылар, әсіресе, археологтар үшін соны жаңалық. Бұл туралы аталмыш кітапта жан-жақты сөз етіледі.

ББК 84 Қаз7

Ә $\frac{4702250200}{446(05)-03}$

ISBN 9965-17-089-4

© Әлімгереев Ә., “Арыс” 2003

ҚЫР ХИКАЯЛАРЫ

Белгілі археолог, талай шетелде боп, немістер, француздармен әлденеше бірлесе жұмыс істеген Зейнолла Самашев әуелден кулық, көлеңкемен күн кешуге жаралмаған жан. Бірде ол әңгіме үстінде: “Егер құдайшылығына келсек, Атырау жері әлі археологиялық жағынан зерттелмеген тың өлке. Ғалымдардың аз-мүз ізі қалса, тек Сарайшықта ғана, қалғандарының бәрі жылы жабулы, көбесі сөгілместен жатыр”, – дегені бар еді. Бұл мені көп ойландырды. Аз ба, көп пе, осы өлкенің өлгендерін зерттеуге, өшкендерін тірілтуге үлес қосқаным рас. Мүмкіндігіне қарай сөз еткен кейіпкерлерімнің бейіті болса, басына барып, жатқан жерін көруге, тәуап ету, ағайын-туыстарымен сөйлесуге тырыстым. Сойтсем, Атыраудың ой-қырында мен көрмеген, сөз етпеген батыр, ақын, өнер саңлақтары кемде-кем екен.

Алайда, мұның бәрі көне болғанмен археология емес, сайрап откен бүлбүлдар, қол бастаған көсемдер, сөз тастаған шешендер, солар жәйлі әңгімелер ғана. Ал, археология дегеніміз не, археолог деген кім? Шынымды айтсам, бұл бұрын-сонды араласпаған, тіпті сөйлесіп, сырласпаған ғылымым, адамдарым. Тіпті олар кімдер еді деп іздеп едім, мен туған өлкеде ондай мамандық иесі де жоқ екен. Керек десеңіз, осы өлкеде туып, басқа жерде еңбек етіп жүрген жандар да кездеспеді. Біреулер қаламызда қашаннан бері тұратын В.К.Афанасьевті айтып еді, оның өзі де бұл ғылым десе бар-жоғы жүрегі ақ, қызығушы ғана екен. Сонда маманы жоқ өлкенің марқайған археологиясы, марапаттайтын мұрасы қайдан болады. Кісінің кісісі қашаннан халқымызда айтатын “Біреудің малын біреу ысқырып жүріп іздейдінің” керімен жұмыс істемей ме?! Жә, ол бүгін болмаса ертеңнің ісі. Барды бажайлау, жоқты толтыру – ағалар ойланатын, кішілер қолға алатын шаруа. Тек соны ұмытпайық.

Менің басыма осы Самашев сынды археологтармен ел, жер көріп, барды бағамдап, көргендерімді көпшілік алдына жайып салсам қайтеді деген ой келді. Бірақ оным тағы да археология

емес, сапарнама ғана ғой, онымды жұрт қабылдай қойса. Дегенмен...

Сонымен әлгі айтқан Зекең жұмыс істеп жатқан Білім және Ғылым министрлігі – Республика Ғылым академиясының Ә.Х.Марғұлан атындағы археология Институты Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы құрамында туған жер қойнауына барлау жасау үшін жолға жиналдым.

Күн жексенбі еді. Кәдімгі қоңыр күздің мизам шуағы мөлдіреп, төгіліп тұрған шақ. Құрамында аталған экспедицияның жетекшісі, тарих ғылымдарының кандидаты З.Самашев бастаған бір топ ғалым мамандар және республика Ғылым министрлігі – Ғылым академиясы Батыс Қазақстан бөлімшесінің Ғалым Хатшысы, республика Жаратылыстану ғылымдары академиясының толық мүшесі Е.Ғилажев, мәскеулік археолог Л.Л.Галкин, барлығымыз 14 жан боп, үш автокөлікпен ұлы бесінде Атырау-Күлсары бағытында жолға шықтық. Мақсат – Жылыой бойындағы көне тарихи орындарға барлау жасау, Үстірттің үсті, Сам құмының терістігі, Шошқатау, Борсық құмдарына шейін иек сүйеп, көне орындарға көз салу еді.

Екіндінің алакеуім тұсында Бекбикенің сусыған ақ шағылына жеттік те, түн ішінде бір қауым ел боп, Күлсарыдан не пәтуа табамыз. Кім бізді құдасындай күтіп, қызыл құырдағын күтіп, ұсынады. Одан да осы жерге ат байлап, бел шешейік деген шешімге келдік те, шатырларымызды құрып, қазан көтердік. Жұлдыздар жымындаған күзгі кештің ошағында жыңғыл шоғы маздайды. Біз содан айнала отырып, әңгіме тиегін ағытамыз. Алғашқы таныстық, сіз...біз...

Тегінде, экспедиция басшысы Зекең болса, табиғатында басшылықтан гөрі істің, оңаша ойлап, дәл пішетін ғылымның адамы. Ал мәскеулік археолог Лев Леонидович дегеніңіз әуелден жалғыз жүріп, жатақ өскен, бірақ әйтеуір археология болса, сол бағыттағы жаңалық атаулы кездесе, ештеңені жапырып, бірдеңені бітірмесе де жарғақ құлағы жастыққа тимейтін елгезек жан. Әуелден керек тастың ауырлығы жоқ деп, кездескеннің бәрін қалтаға тығып, қарқылға басып жүре береді және бұнысы көп нәрсеңі жуып, шәйіп кете баратынға ұқсайды. Бір қызығы шопырларымыздың екеуі өмірдегі дүрдей бастық, бірі –

жоғарыда айтқан, Ғалым хатшы Есенғали да, екіншісі — облыстық теледидар және радио хабарларын тарату компаниясы төрағасының бірінші орынбасары Болат Нұрғазиев. Ол сонымен қатар телеоператор, көрген-білгенінің бәрін бейнетаспаға жазады. Бірақ, қызметті біліп жатқан ешкім жоқ. Жүргізуші өз қызметі, археологтар да өз жұмысымен әуре.

Далалық көже, қоңыр шәй. Қарны тойған жігіттер өз шатырдарына кіріп ап, ұйқыға кетті...

Жерге жарық түсе аспазымыз Марина ертеңге ас қамына кірісіп, жүргізушілер машиналарының моторларына үңілді. Ал Зейнолла болса, орнынан тұра сала басын төмен салған күйі түзге беттеп, тепендеп ала жөнелді.

Арада аз уақыт өткенде шәй де дайын боп, дастархан басына жиналды. Кештеу келген Зекең суыртпақтап сөз бастады: “Асылы біз осы арада әлі де жарты күндей аялдайтын шығармыз. Өйткені мұнда неолит және энеолит дәуірлерінің ескерткіштері мол екен. Бағзы тұрғындардың пышак, қырғыш ретінде, садақ масақтарына пайдаланған тастар, керамикалық ыдыстар сынығы да бар”, — деп еді, манадан бері үнсіз отырған мәскеулік археолог “Не дейді, өз басым мынау меңіреу даланы аралағаным а отыз жылға тақап қалды. Бірақ осы қу медиенде алты мың жыл бұрын адамдар тұрды деп есептемеуші едім. Бұл — жаңалық, ғажайып жаңалық” деп алдындағы кесесін ысыра салды да, ерте қозғалмаса бәрінен күр қалатындай тұра жөнелді.

Археолог дегеніміз қандай мамандық екен деп, кешеден бері ауыз ашып жүрген біз, орындарынан ошарыла көтерілген сапарластарымызбен бірге, ниет құбыла, ілесе кеттік. Арада аз уақыт өткенде Лев Леонидович алдындағы ақ тақырға 20-30 тас шақпақ пен керамика ыдыстар сынықтарын жайып салып, өзіне өзі “Жарайсың, Арыстан ибн Қарға! (Лев Галкинді қазақшалағаны) Бұл үлкен қуаныш” деп мәз болды.

Оның пайымдауынша неолит дәуірінде бұл өңірде мал шаруашылығы мен аңшылық кәсіп жақсы дамыған. Ал археолог Ойрат Ишманов болса “Шындығында мына жерде тек неолит емес, сармат, савроматтар кезеңінің де жәдігерлері көп. Прохор, сулов, сармат соңы кезеңі деп үшке бөлінетін сарматтар дәуірі біздің республикамызда бар болғаны бір-ақ процент мөлшерінде

зерттелген. Ал Бекбике соған қосылған соны жаңалық” дейді.

Осы арада Зекең де қарап қалмай “Айтса айтқандай, бізде басқа сала сынды ғылымда да кеше, керек пе, бүгін де тоталитарлық өпіремдік болды, әлі де бар. Оған дәлел ТМД-дан басқа елдердің бәрінде де қандай ма өндірістік құрылыс басталмас бұрын сол жерде алдын ала археологиялық зерттеулер жүріп, жердің қабаттары ғылыми тұрғыдан тексеріледі. Содан кейін ерекше белгілер байқалмаған жағдайда ғана құрылыстар жүруге мүмкіндік туады. Ал бізде ондай зерттеулер әлі күнге болған емес және жуық маңда болмайды да. Оның жарқын көрінісі мынау емес пе?” деп мұнай құбырлары тартылған тарам-тарам тұрбалар арасында шашылып жатқан адам қаңқаларын көрсетеді. Сайып келгенде осы қаңқа – сүйектердің өзі тарих толған сыр. Мүмкін ол неолит дәуірі болмас, бірақ қай дәуірдің болса да сырын ақтарар еді-ау. Әй, бірақ оның бәрін түсінсек, әрқайсымыз археолог болмас па едік?!

Осы кезде топографтар аталған аумақтың аэрожоспарын жасап, картаға түсірді. Фотографтар қолға тигеннің бәрін суретке басып, ал археологтар ондаған қалта шақпақ тас пен керамика сынықтарын олжа көріп, атқа отырдық. Бұл дәл сиыр сәске еді.

ШЕЖІРЕЛІ ИМАНҚАРА

Ендігі бағыт — Күлсарыға таяп қалғанда терістікті бетке алатын күре жолмен Иманқара тауына жету. Ол әлгі айтқан айыр жолдан бар-жоғы алпыс, ал дәл осы арадан жүз шамалы шақырымда.

Иманқара — жергілікті тұрғындар тау десе де, теңіз деңгейінен 200 метр биіктікте орналасқан өркеш-өркеш жоталар шоғыры ғана. Ол ондаған шақырымнан мұнартып тұрса да ұшы-қиырсыз емес, бары екі-ақ километр. Әрине, мұндай жотаға көтерілу де қиынға соққан жоқ, үш көлігіміз де тас төбеге шауып шықты. Терістік беткейдегі қоңыр жотадағы көне қорғандар түбіне тізгін тартып, бел жаздық.

Осындайда ойға өткеннен жеткен көне жазбалар оралады. Онда анау Алтын Орда дәуірінің жиһанкездері Хиуадан Берке сарайға бет алғанда осы Иманқарадан Қайнарға құлап, Қайнардан

Ақтөбе, Сарайшық арқылы жүзбелі көпірден өткендерін еске алмаушы ма еді. Ендеше бұл Иманқара сонау XIII-XIV ғғ. бар және арғы-бергінің аялдап, керуен кідіртер бекеттерінің бірі болғаны сөзсіз.

Аталған экспедиция 1989-90 жж. осы арада қазба жұмыстарын жүргізіп, біраз жайларға қаныққан екен. Сондағы үлкен олжа – мұнда тым ертедегі, яғни жоғарыда айтқан савромат дәуірінде жерленген молалардың (үш алаңқайға орналасқан) орны табылған. Олардың жалпы саны 40-қа жуықтайды. Орналасу дәстүрі жағынан Орталық, Шығыс Қазақстанда көбірек кездесетін “мұртты” қорғандар дәстүрі мұнда да бар. Аталған жерде сегіз қорған орны қазылып, зерттелген. Соның бірі үш қабатты мола. Оның астыңғы қабатында ерлі-зайыпты отбасының сүйегі табылған. Отағасының жанында садақ жебесінің 19 ұшы (масақ), бас жағында қойдың артқы жарты денесі де, әйел мойнынан моншак және аяқ жанынан әлгі қойдың алдыңғы денесі табылған. Археологтар тілімен айтқанда мұның көптеген сыр-құпиялары бар екен. Әрине, біз оқырмандарымызға туған жердің әр жәдігерінен ғылыми емес, жалпы түсінік беруді мақсат етіп отырғандықтан, олардың бәрін зерделей талдауды қажет деп таппадық. Бірақ осы қорғанда жерленген адамдардан садақ оғы (бір таңданарлығы олардың бәрі де тек 19 данадан), сондай-ақ қола айна мен шыны моншак, қыш құмыралар табылып, олардың бәрі де шамамен біздің эрамазға дейінгі V ғасырда өмір сүрген адамдар және соларға тән заттар деген тұжырым жасалынған. Аталған бейіттердің қай-қайсысы да таудың ең биік жеріне орналасқан да, олардың қабырғалары әрбірі 60-70 киләлік темір тақылеттес дәу тастармен өрілген. Ерекшелігі бұл жерге малдың ізі түгіл, құм борауы, шағыл басуы мүмкін емес. Содан да болар, олар әлі де ондаған мың жылдарды мұрты бұзылмай қарсы алар түрі бар.

Бұл – Иманқараның археологиялық ерекшелігі. Ал осы таудың күнгей батыс етегіндегі жасанды үңгірлерді көрсеңіз – тағы бір таңданып, ойға батарыңыз сөзсіз. Өйткені бұл үңгірлердің дәл қай жылдары қазылғаны белгісіз. Біреулер ғасыр басында ағылшын мұнайшы-геологтарының паналап, зат сақтауы үшін әзірленген десе, тағы біреулер тіптен басқа жорамалдар

айтады. Ені 2,5 метрден 12 метр тереңдікке баратын екі дәлізді, бес бөлмелі бұл үңгірге 1944 жылдың мамырында Ағаев бастаған немістердің диверсиялық десанттарының өз заттарын тыққандықтары белгілі.

ЖЫЛЫОЙҒА ТҮСКЕН ДЕСАНТ

...1944 жылдың көктемі Кеңес Армиясы үшін қанша қиын, қатерлі болғанымен жеңіссіз емес еді. Күн өткен сайын жаудың беті қайтып, фашистердің кеңес жерінен аластатылып жатқан кезі. Бірақ герман армиясының қарсы барлау мекемесі мен шпиондық орталықтары қарап қалмай, кеңес тылында арандату, қастандық жұмыстарын жүргізіп отырды. Соның бірі — мамыр айының 2-нен 3-іне қараған түні осы күнгі “Жаңа таң” өндірістік кооперативі өңіріне жаудың обер-лейтенанты Әлихан Ағаев (бір кездегі атты әскер бөлімшесінің командирі, Мәскеу түбіндегі ұрыстар кезінде қолға түскен, шын аты-жөні Тілеумағамбетов Әмірхан, ал шпиондық диверсиялық жұмыста Ағаев, Иранов деген бүркеншік атпен жүрген) басқарған он төрт диверсант парашютистер тобының түсуі еді.

Аудан көлемінде бұл оқиғаны алғаш байқаған Қосшағыл кәсіпшілігіндегі ашық мұнай қоймасының әскери күзетшісі Иманәлі Бозтаев болатын. Сол кезде бар болғаны он жеті-ақ жастағы балаң жігіт бейуақытқа аспан төсінде көкпеңбек боп жүзіп бара жатқан “жұлдыздың” жәй нәрсе емес екендігін сезеді де аудандық ішкі істер бөлімінің жауапты кезекшісіне және милиция бөлімінің бастығы Тотай Декеевке телефон соғады. Таң атуын күтіп, тағат табатын шақ емес Т.Декеев тездетіп кеңсеге жетсе, жауапты кезекші аудандық ішкі істер және мемлекет қауіпсіздігі бөлімдерінің бастықтары Хамза Шоқанов пен Петр Лукич Кочинге де тосын хабарды айтып үлгерген екен, олар да келіп қалыпты. Үшеуі сол бойда облыс орталығына телефон шалады. Ондағы қырағы көз жандар да түн жарымында батыстан шығысқа қарай көктей өткен бейтаныс ұшақтың бар-жоғы 2-3 сағатта келген бағытына қайта оралғанынан хабардар болып шықты. Шамасы, немістердің диверсиялық десанты болуы мүмкін. Себебі, мұндай күдіктің де жаны бар-ды. Бұған дейін осы облыстың Теңіз, Новобогат аудандары мен Орал өңіріне түскен арандатушылардың мәлімдеуіне қарағанда кезекті топтың Жылыой,

Қызылқоға аудандары өңіріне де түсірілу үшін әзірленіп жатқандығы айтылған еді. “Ендеше тез арада аудан орталығынан оперативтік топ құру керек те Құлсары мен Ұялы ауылдық кеңесі бағыттарына аттандыру керек”, — деген бұйрық болды. Осы мезгілде Гурьевтен облыстық мемлекет қауіпсіздігі басқармасы оперативтік бөлімі бастығының орынбасары К.К.Шармай бастаған топ та алыстағы ауылға асыға аттанған-ды.

Бұл шақта жоғарыдағы орындар күдіктенгендей Ұялы ауылдық кеңесінде де айтарлықтай жаңалықтар бар еді. Ең әуелі сол кездегі Киров атындағы ұжымшардың Аманбай тоғайындағы егіс бригадасының адамдары Берденбай Жолжанов қария мен Өтеулі Дәденов, сондай-ақ, тағы да Қадыр Жаулыбаев, Бөртебай Қазыбаев деген кісілер мамырдың сәске түсінде Ұялыға кетіп бара жатқан жолдарында Нұржанқора деп аталатын мекенде жау десанттарымен алғаш рет кезігеді. Онда шақырусыз келген қонақтар өздерін біресе “Ақтөбе облысынан келе жатыр едік, түнде құдық іздейміз деп, жолдан бұрылғанда автомәшинеміз құм қауып, жүре алмай қалды”, — десе, енді бірде “Әскерден қашқан кісілерді іздеп жүргендерміз”, деп жалтарады да, сол бойда “Бізді көрдік деп ешкімге айтпаңыздар”, — деп тағы өтінеді.

Осы арада бұл күнде тіптен сарғайған, бірақ тарих сабақтарын көзге елестетер мына бір айғаққа да назар аудара кеткен жөн. Ол жоғарыда аталған Қазыбаев Бөртебайдың ресми орындарға берген түсініктемесінен алынды. “Автомат асынған, қызыл әскерше киінген үш адам алдымыздан шыға келді. Түнде машинамыз сынып қалды, көмектесіп жіберіндерші”, — деген соң сондарынан ердік. Жарты шақырымдай жүргенімізде тағы сондай үш кісі кездесті. Біреуінің капитан погоны бар, қалғандарында жоқ. Бірақ олар ештеңе сұрамады”.

Міне, мұның бәрі кездейсоқ жолаушылары жоқ тұз адамдары үшін күдік туғызбай қоймайды. Содан да болар, жоғарыдағы Берденбай қария бастаған жолаушылар хабарын алғаш естіген жылқы фермасының басқарушысы Байшыған Бектүрлиев пен сиыр фермасының бригадирі Байжан Атағожиев әлгі жайларды түп-түгел ауылдық кеңес төрағасы Есен Құдайбергеновке жеткізеді.

Осы уақытта облыс пен ауданнан шыққан оперативтік топтар да белгіленген аймаққа келіп үлгерген еді. Олар әлгіндей түрлі хабарлар барысынан бұлардың тек қана жау жағының десанттары

екеніне шүбәсіз сенеді. Жау десанттарының Жем өзенінің жағасындағы Нұржанқора, Аралтөбе мекендері мен Сарқасқа құдығы маңында жүргендіктеріне қанығады да алғашқы барлау жұмыстарын жүргізе бастайды. Ақыры 13 мамыр күні, ішінде біз әңгіме жасап отырған Б.Бектүрліев те бар К.К.Шармай бастаған топ бүлікші десанттарды Сарқасқа құдығы тұсында кезіктіреді. Қалың қамыс арасынан ұра қазып, ұрысқа әзірленген жау жағы құғыншы топты қол пулеметінен оқ жаудыра қарсы алады. Жерлестеріміз қарсыластардың құр қол, құрғақ сөзге беріле қоймайтынын сезеді, бірақ бағыттарын байқау ниетінде Байшығанды тілдесуге жұмсайды. Ондағы мақсат – елшілікке жүрген қария (сол кезде Байшыған елу сегіз жаста екен) оларға НКВД отрядының қарулы да мол екендігі, сондықтан еш қарсылықсыз берілуден басқа амалдың жоқтығын айтады да, егер дұшпандар берілсе, оларды қарусыздандырып, отрядқа алып келеді. Ал берілмеген жағдайда хабарын жеткізеді. Тіпті екеуіне де келіспей, елшінің өзін жібермей қойса, ол қарсыластар тобы арасында жүріп, алауыздық отын тұтатады, іріткі туғызады. Сөйтіп олардың түпкі мақсаттарының күйреуіне жағдай жасайды.

Расында да күдік соңы дәл келіп, диверсанттар оңайлықпен беріле қоймайды. Ағаев болса құғыншыларға өздері туралы хабарды жеткізген Байжан Атағожиев екенін біледі де, қалайда оның көзін құртуды ойлайды. Өткені бейтаныс қонақтардың өздерін жергілікті жандардан бөлек ұстап “жасырынбақ” ойнауы шындығында да қырдағы қырағы бригадирді сезіктендірмей қоймаған. Соған орай оның осындай ойды ауылдық кеңес төрағасына барып айтқаны да рас еді. Ал Ағаев болса, сол ауылдағы әлде бір аузы жеңіл біреулер арқылы бұл хабарды естіп те алған-ды. Сондықтан ең әуелі Б.Атағожиевтің өзімен есеп айырысқанды жөн көрген топ жетекшісі Байшығанға да күдікпен қарап: “Сен шал ешқайда бармайсың бұлтақтасың, жазаң – өлім ғана”, – деп нағанын оңтайлайды. Қапелімде не істерін білмей қалған Байшыған қария жандәрмен күйде кейінгілердің тапсырмасына сай қулыққа көшіп: “Інім, мені өлтіргеннен нең көбейіп, нең азаяр дейсің, одан да аз күн болса да қастарыңда жүріп, жол бастайын, осы араның бар жер жағдайы бес саусақтай қолымда”, – деп жылдырмалата бастайды.

Бұл ұсыныс Ағаевты ойлантып тастайды. Онсыз да асығып тұрған топ жетекшісі көп әріге бармай-ақ: “Ендеше қазір бізбен бірге жүріп, жол бастайсың. Бірақ байқа, сәл күдіктенсем атамын да тастаймын, өз обалың өзіңе, қазіргі бағытымыз – Алатау, Жем өзені бойы. Әйтсе де әуелі Атағожиевтердің үйіне баруымыз керек”, – дейді де желкесіне мылтық дүмін тақаған күйі елші шалды алдарына салады.

Бұлар жеткенде бригадир өз төрінде, ақар-шақар отбасымен кешкі шайларын жаңа ғана алдарына алған екен. Ағаев әп дегеннен үй иесін түрлі сауалдармен тығырыққа тіреп, қажетті жауаптар алуды қалайды. Бірақ бір кездегі қызыл әскер, құрметті бригадир оңайлықпен қармаққа іліге қоймайды. Салғыласып тұратын мезгіл аз, диверсанттар Атағожиевтің екі қолын артына байлап, Алатау асады. Кетіп бара жатып, Байшыған ауыл әйелдерінің біріне: “НКВД отрядының қаперіне саларсындар!” – деп бағыттарын да айтып үлгереді.

Жұрт көзіне түспеу мақсатында түнде жүріп, күндіз дамылдайтын бұлар көз ұшында көрінген мұнар тауға жету үшін екі күн бойы жортуылдайды. Жау жағының “Алатау” деп аласұруы – аталған аймаққа жетіп алса, біраз уақыт бой тасалап, амалдар еді де, содан соң қарап жатпай ел ішінде түрлі бүліншілік жұмыстарын жүргізу, нәтижесінде жергілікті халық арасында іріткі туғызу, қоғам болашағына сенімсіздік орнату, сондай-ақ осы өңірдегі тәулігіне 1300-1500 тонна “қара алтын” беріп тұрған кен орындарын істен шығару “Гурьев-Орск” мұнай құбыры мен “Қандағаш-Гурьев” темір жолын талқандау еді. Әу баста жергілікті жағдайды жақсы білетін Байшыған мен Байжанды осы мақсатта пайдаланғысы келген олар қос қарияны да біраз сілікпелеп көреді. Бірақ бұл екі “тұтқын” өз дегендерінен қайтпай, қаскөй топты қайткенде жаңылдырып, Алатауға жібермей, мүмкін болса құғыншылар қолына түсіруді ойлайды. Мұны біліп қалған Ағаев ауылдан аулақта, өзге облыспен шекаралас Қаражар деген жерде еліне шүбәсіз берілген Байжан Атағожиевті атып кетеді.

Ал бар жұмыс тек жол бастау ғана емес, қарсыластар құрамында іріткі туғызуды көбірек ойлаған Байшыған болса, аптаға созылған азапты (диверсанттар өздері ұйықтағанда Байшығанды қашып кетпес үшін өре киізге орап, бастарына жастанып жатады екен)

жүрісте жау жағынан әр кеш сайын бірлеп, екілеп қашырып, ақыры тең жарысына дейін, ең соңында бесеуте дейін азаюына себеп болады. Мұның соңы шағын топтың Ақтөбе облысының Байғанин ауданындағы “Теректі” ұжымшарының Құлақши ауылы тұсында (Бір қарағанда ол Ақтөбе облысының Байғанин, Гурьев облысының Қызылқоға, Жылыой аудандырының қиылысқан жері, жергілікті халықтың тілімен айтсақ – Кенбай өңірі) қарулы топқа кезігуіне әкеп соқты. Бұл № 3 мұнай айдау құбырының бастығы Вениамин Алексеевич Пахоменко мен облыстық мемлекет қауыпсіздігі басқармасы оперативтік бөлімі бастығының орынбасары Константин Константинович Шармай жетекшілік еткен отрядтар еді.

Осынау диверсиялық десантты көрген және оларды құртуға қатысқан жандардың бірі, 2000 жылы дүние салған Атырау қаласының тұрғыны, милиция ардагері Ешмұқан Есқалиев. Ол К.Шармай бастаған отряд құрамында апталар бойы аталған топтың ізін кесіп, ақыры № 3 мұнай құбыры тұсында кезіккендерін айтады.

Кездесу тарихы былай болғанға ұқсайды. К.Шармай бастаған оперативтік топ № 3 құбыр басында ерте ме, кеш пе, Ағаев бастаған топ қалайда келеді деген сеніммен күтіп жатады да, Т.Декеев жетекшілік еткен екінші топ олардың ізін кеседі. Осы кезде құбыр басындағы Тасқұдық ауылының аз ғана малын далаға бағымға алып кеткен қария кешкілік қоналқаға қайтып оралғанда өзгеше жаңалық ала келеді. Ол – өрістен қызыл әскерше киінген екі солдатты көруі еді. Солдаттар қарияға өздерінің Ағаев бастаған топтан қашып шыққандықтарын, бірінің осы арадағы Ораз деген қарияның баласы – Сәтмағамбет екендігін айтып: “Ауылды сағындық. Барайық десек үй маңында милициялардың жүргенін көріп, қорқып отырмыз. Айта барғайсыз, адалдығымызға сенсін, ешкімге зиянымыз жоқ. Мүмкіндіктері болса бүгін бізді осы арадан тұтқындап, алып кетсін”, – деп сәлем жолдайды.

Бұл хабар оперативтік топ адамдарының ойын сан саққа жүгіртеді. К.Шармай сияқты өзінен басқаға: “өлдім” десе де сенбейтіндер: “Олар әдейі алдап отыр, қазір біздің топ барғанда автоматтан оқ жаудырап, жусатып, қырып салады. Болмаса карусыздандырып, оқ-дәрі, әскери, жұмыс күшімізді біледі”, –

деп жорамалдаса, жергілікті жартыкеш жандар: “Біреуі осы араның адамы болса да: “Балам, бармысың?” — деп дауыс сала жеткен шешесіне жексұрындық жасамас”, — деген пікір айтады.

Ақылдаса келе олар соңғы пікірге тоқтайды. Айтқанындай екеуі де еш қарсылықсыз беріліп, бар жайды анық айтады. Бірі Батыс Қазақстан облысы, Ілбішін ауданының Мақатаев деген қазағы да, екіншісі осы арада соғысқа дейін байланыс бөлімшесінде қызмет еткен, майдан даласындағы ұрыс кезінде қоршауда қалып, қолға түскен Сәтмағамбет Оразов екен.

Қолға түскен қос жігіт қарақшы топтың ұзын саны, азық-түлік қоры, қару-жарақтары туралы көптеген мәлімет бере отырып, сол түнгі айсыз қаранғыда артық азық-түліктері мен соғыс құралдарының Иманқарадағы үңгірде жатқанын дәл барлап, тауып береді. Олардың ішінде екі миномет, тоғыз автомат, жиырма бес граната, он тапанша, тоғыз винтовка, жиырма мың патрон, жеті мың сом ақша, басқа да заттар бар екен.

Мезгіл үшінші аптаға таялғанда облыстық мемлекет қауіпсіздігі басқармасының бастығы Иван Михайлович Гончаров пен Жылыой аудандық бөлімінің бастығы Петр Лукич Кочин жандарына Сапаровты алып, ұшақпен жау жағының ізін кессе, Құлақши тұсындағы шатқалда жайылып жүрген бейтаныс екі ат пен бір түйені көреді. Сөйтсе аулақтан дүрбі салған “Қонақтар” құбыр жанында әрлі-берлі жөңкілген милиция, әскери жауынгерлерді байқайды да, қас қарайып, қозғалыс саябырлағанша шатқалдың көзге көрінбес терістік беткейлерінің біріне бой тасалап, тығылып отырғанды жөн санайды.

Көлденең көліктер шолғыншыларды бірден күдікке қалдырады. Сол бойда оперативтік топқа хабар жетіп, олар да аталған аймаққа келіп үлгереді. Барлау барған сайын тиянақталып, ара қашықтық жақындай түседі.

Уәде — арнайы тәртіп болмай оқ шығармау және диверсанттарды мүмкіндігінше тірілей қолға түсіру. Әйтсе де кейде жағдайдың ойлағандай оңала бермейтіні де бар ғой. Оның үстіне бұл “соғыстың” майдан даласына қарағанда, біріншіден кездейсоқтығы, екіншіден, қарабайырлығын да ескермеске болмайды. Бұл жолы да солай. Оған себеп — өз әріптөрестеріміз болды, — дейді Ешекең — Әлгіндей бұйрық бола тұрса да қапелімде

абыржып қалған жолдастарымыздың бірі қарсыластарға қарай граната лақтырады. Бірақ бұрын-соңды мұндай ұрысты басынан өткермеген ол асып-сасып жүргенде жарылғыштың тұтану сақинасын жұлып алмаған екен, соған сай мақсат жүзеге аспады. Осының бәрін байқап тұрған Ағаев әлгі гранатаны жерге түскен бойда көтере сап, біздің қателігімізді түзеткен күйі өзімізге қарсы қайта лақтырсын. Абырой болғанда ол төбемізден асып түсті де арт жағымызда жарылды. Дәл осы кезде қарсыластарымыз бізге қарсы оқ жаудыра, уралап тұра келсін. Амал жоқ, біз де ұрыс бастадық. Қашан да көптің аты көп, жігіттеріміз ықтырып-ақ бара жатқан сияқты. Қарсыластар енді бой тасалағанды жөн көрді. Бірақ алғашқы қарбаласта-ақ үшеуі оққа ұшты, артынша тағы екеуі жер жастанды. Сөйтіп бесеуі де опат болды.

Кейіннен осы бір қиын-қыстау сәтті еске алған Байшыған ақсақал болса: “Жау жағы әуедегі жер бауырлай ұшқан кездейсоқ ұшақты көруі мұң екен, өздеріне тықыр таянғанын сезе қойып, мені сол бойда-ақ үйреншікті киізіме орап тастады. Бірақ ілкі сәттердегі опыр-топыр қозғалыс, кобалжу кезінде біреуінің аяғы тиіп кетсе керек, мен ылдиға қарай домалап кеттім де тарқатылған киіз құрсаудан босанып та үлгердім. Ұшып тұра айналаға көз салсам, алғашқы минөтте-ақ алымды жігіттерінің бірінен айырылған Ағаев екінші бір қаруласын қол пулеметімен өлік жанына қалдыра сап, өздері сай бойлап қашып барады екен. Мен де келесі сайда жайылып жүрген көліктерді көре сап, солай қара тұра жүгірдім. Мұнымды байқап қалған Ағаев: “Әй, шал, қайда қашып барасың?” — деген күйі автоматын маған қарай кезей қалсын. Сол кезде аузыма қалай түскенін қайдам, әйтеуір: “Сіздерге тездетіп көлік жеткізейін деп...” — деген әлде бір алдамшы сөздің келе кеткені бар емес пе?

Бұнымды шындыққа жорыған ол: “Е, дұрыс бопты, біз жүгіре берейік, сен артымыздан қуып жетерсің” — деп одан әрмен қаша берді. Ал мен болсам, тақымыма марқұм Атағожиевтің торы аты түскен бойда осы маңдағы мұнай айдау құбырына қарай шоқыта жөнелдім. Бұл кезде өз еркімен берілмеген бөгде мінезділерде түп-түгел жер жастанып үлгерген еді, — дейді екен.

Иә, сөйтіп үш аптаға жуық адамдардың мазасын алып, бүкіл үш облысты дүрбелеңге салған диверсиялық топ құрыды. Онда

көрсетілген әрбір ерлік, соның ішінде туған елі, Отанның амандығы үшін өмірін қиған Байжан Атағожиев пен әр сағат, минут сайын жанын шүберекке түйіп, ақыры адалдық жалауын желбіреткен Байшыған Бектүрлиевтің ерліктері қалай мақтап, марапаттауға да лайық. Олар қашан да ұрпақтар есінде мәңгі жаңғырып, жасарып отырары жақ.

Осы күні “Жана таң” акционерлік қоғамының алыс мал жайылымында, яғни анау бір жылғы қанды Қаражарда Байжан Атағожиевке арналып, ескерткіш белгі орнатылды. Аға ерлігі әркез еске алынып, жас ұрпақ алдында жырдай сөз болады. Ал Байшыған ағамыз болса, өзінің кіндік кесіп, кір жуған Ұялы жерінде мүмкіндігінше маңдайынан тер сорғалап, еңбек етті. Кейіннен құрметті демалысқа шығып, 1970 жылы 84 жасында дүние салды.

* * *

Әңгімемізді осымен аяқтауға да болар еді, бірақ оқырман көңілінде Байжан мен Байшыған, Ағаев пен Оразовтар жөнінде, олардың кейбірінің кейінгі тағдыры, ұрпақтары туралы әлде де түрлі сұрақтар туындай ма деген ниетпен қосымша мынадай деректі де қаперге сала кеткенді жөн көрдік.

Алдымен Атағожиев жөнінде. Байжан бауырларының бәрі де бұл күнде сол өзі туып-өскен Ұялы маңы, Ақкиізтоғай селосында тұрады, шаруашылық саласында түрлі қызметтер атқарады.

Бектүрлиев Байшыған ұрпақтары да баршылық. Біразы Атырау, кейбірі Маңқыстау, Батыс Қазақстан облыстарында тұрады.

Ал әлгі Ағаев (Тілеумағамбетов) болса, Атырау облысының Жылыой өңірінде туып-өскен. Мамандығы агроном. Бес ағайынды болған. Үлкені — Сембай. Ол — колхозшы, соғыстан бұрын қайтыс болған. Екіншісі Шайғыр, ол да өндіріс саласында еңбек еткен, сексенінші жылдардың бел ортасында дүние салды. Үшіншісі — Әмірханның өзі және Шәрбан мен Нәжімеден, олар да қазір жоқ. Бірақ бәрінен де үрім-бұтақ бар, Құлсарыда, Мақат, Доссор, Балықшы поселкелері мен Атырау қаласында тұрады. Біз олардың кейбірімен кездесіп, талай рет әңгімелестік. Сонда олар Әмірханның әуелден қиянатқа көнбейтін, не айтса да маймөңкесі жоқ, тіке сөйлейтін, бір қарағанда ұлтжанды, социализм, қызыл коммунистерге

жан дүниесімен қарсы, жоғарыдағыдай теріс пиғылдағы әрекеттері де тек осындай жеке пікірден туғандығын айтады.

Оның бұл іс-қимылдары кейіннен елдегі тұма-туыстарының бейбіт, тыныш өмір сүруіне кесел келтірген. “Қайда барсақ та алдымыздан: “Сендер қоғам жауының ағайынысындар”, деген қоқан-лоқыға толы үрей сөз шығып, небір қолайлы жұмыстардан қуылдық та отырдық. “Мысалы, мен бұл ауылға 1944 жылы келін болып түскенмін. Жолдасым — Нәжімеден ол кезде Доссорда аудандық ішкі істер бөлімінде милиционер болатын. Амал не аталған диверсиядан соң, бәрінен де қуылды. Көшеге шықсақ көзтүрткі, жеккөрінішті болдық та жүрдік. Ақыры күйеуім осы қинаятқа шыдай алмай 1946 жылдың жазында дүние салды”, — деп еске алады осы күні Балықшы поселкесінде тұратын Зеріп апай.

Расында да осы күні жасы 80-ге тақап, жақсылық пен жамандықтың талайын көзбен көрген әжейдің бұл сөзінде еш қоспа жоқ екені белгілі. Бірақ Әлихан ойының түп төркінінде ағайындарға деген қиястықтың жоқтығы, бар-жоғы туған халқына деген тәуелдсіздік, егемендік жолындағы алып-ұшпа сезім отының бары анық. Дегенмен, осындай өу бастағы игі мақсаттардың уақыт өте өз қандастарына қуаныш емес, қайғы, ауыз тұшытар бал емес, сор болғаны қандай өкінішті. Осындайда ойымызға халқымыздың: “Ойламаған от басады”, — деген даналық сөзі оралады. Шіркін, бәрін де он өлшеп, бір пішкенге не жетсін.

Келесі кезекте Сәтмағамбет Оразов болса, ол Тасқұдықтағы Ораз Есенғалиев деген кісінің ұлы. Қарияның өзі 1986 жылы дүние салды. Қарағұл атты інісі әлі күнге сол Тасқұдықта тұрады. Сайып келгенде, Сәтмағамбеттің де санасында сартаптанған дұшпандық емес, есесіне қайткенде тыныш жатқан туған жер төсіне жету, ата-анасының қасында баяғы бала, сәбидей пәк күйінде күн кешу ниетінің жатқаны анық.

Сәтмағамбет үйленбеген, өкінішке қарай оның сол 1944 жылдан кейінгі тағдыры бізге белгісіз. Бірақ білетіндер болуы мүмкін. Ондай жандар болса бізбен хабарласып жатса тіптен құба-құп.

Жоғарыда әңгімелегеніміздей, милиция ардагері Ешмұқан Есқалиев Атырау қаласында 2000 жылдың орта шеніне дейін өмір сүрді. Бұл күнде Доссор поселкесінде тұратын Ілияс Қаржаубаев, басқа да онның үстінде жігіт боп, аталған оқиғаны басуға, кейіннен

Қызылқоға ауданындағы Саркөл маңына түскен жау десанттарын ұстауға қатысқан. Осы еңбектері үшін республика Жоғарғы Кеңесінің Құрмет Грамотасын иеленген.

Ешмұқан аға сол бір тынымсыз түндер мен күндерді еске ала отырып: “Саттаров (жағарыдағы диверсанттардың бірі) маған: “Бәріміз де азаматпыз ғой, өмірде не болмайды. Қателесу де, құанышты сәттер де аз болмас. Міне, мен де сондай шақтарды өз басымнан өткізудемін. Сен азаматтық жасап, мына хатты Балқаштағы қалалық партия комитетінде хатшы боп істейтін қарындасыма салып жіберерсің. Қыз бала ғой, ағасының аمانдығын білсін. Ішінде: “Аман-сау, тірімін”, – деген екі сөзден басқа ештеңе жоқ, – деп қолыма соңғы аманатын ұсынып еді. Бірақ мен ол аманатты орындай алмадым. Өйткені желкемізден көзін сүзіп, басқан ізінді аңдыған өзге жаңдардан қаймықтым. Бөріге де жан керек деген емес пе, жақсылық жасаймын деп жүріп, өзім де солардың кебін кисем қайтемін деп сескендім. Бірақ оның: “Бәріміз де азаматпыз ғой, басымыздан не өтпейді, бір жақсылығыңды жаса. Қыз бала тілекші ғой. Ол да менің тірі, не әлі екенімді білмей, қамығып жүрген шығар”, – деген жалынышты сөзі әлі күнге құлағымнан кетпейді. Азамат боп, аманатты орындай алмағаным өкінемін”, – деуші еді.

Сайып келгенде, сол бір ой бізді де мазалайды. Ие, ол да сын сағат, біреуді біреу баққаны да рас, ол үшін ешкімді де кінәлай алмайсың, әр заманның өз сұрқылтайы болады емес пе!?

Міне, біз тұрған үңгірге байланысты осындай да оқиға болған. Оны бүгінгі ұрпақтың бірі білсе, екіншісі білмейді. Бір сәт оны да еске ала отырғанды жөн көрдік.

* * *

Иманқара етегіндегі осы үңгірден суыртпақталып сәскелікке сарнаған жол шығады. Ол сізді текті табиғаттың өзі бейне фарфордан құйып, сомдай салған сұлу галерея-бортауларға алып келеді. Бортауларды тамашалау – ғажап-ақ. Әсіресе, күзгі күннің кешкі шапағында назар салсаңыз, сол бір сұлу суреттерден көз айыру тіпті де мүмкін емес. Аяқ астындағы теңіз кірпісінен аумай қалған ащы шөптер әлгі әдемілікті одан бетер әсерлендіріп, сізді мүлде өзге әлемге алып кетеді. Асылында,

17
Ф. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕБАП КІТАПХАНА

бұл жер өткен уақыттарда теңіз түбі болса керек. Тарихта айтылатын бір кездердегі Орал тауларына дейін созылған әйгілі Тетис мұхиты мен кейіннен шалғайын жиып алған Қаспий теңізінің тірі дәлелі осы бор таулары-ау дейміз біз.

Сөйтіп шындары көк тіреп, бастарын бұлт шалмаса да, шалқайып жатып, бар сырды ішке бүккен Иманқара мен Қойқара артта қалды. Одан әрі Қайнар, шығысында Жұбан тамы, күнгейінде Дүйсеке күмбезі бар. Бұлардың қай-қайсысы да тұнған тарих, түбегейлі сыр.

Мысалы, 1974 жылдан республикалық есептегі сәулетті ескерткіш ретінде мемлекеттік қорғауға алынған күмбезінің биіктігі 7,7 метр, ішкі кеңдігі 5,8 x 6,65 метр Жұбан тамын ХІХ ғасырдың аяғында Адайдың Қараш, Ескелді аталығының Нұғыман ұста бастаған талғамы биік, сергек сезімді онға тарта сәулетшісі салыпты. Қариялардың баяндауына қарағанда бұл күмбезді салуға 20 мың теңге ақша, 10 жылқы, 122 қой, 1 пұт шай, 15 пұт қант жұмсалған көрінеді. Сайып келгенде оқу-тоқуы жоқ далалық данышпандардың осындай еш шеге, тіреусіз бой көтерген ғажайып ғимараттары еріксіз таңдай қақтырады.

Қайнар бойы, мынау Аққиізтоғай, одан әрі Жемді жағалап, Үстіртке ассаң 150-200 жыл бұрынғы талай асылдарға берілген астар, ондағы жүздеп тігілген киіз үй, күбілеп пісілген қымыз, табақтап жеткізілген сыбаға, шашасына шаң тимеген шабыс аттары мен таңдайына бұлбұл қондырған әнші-ақындар, билер мен шешендер, оларға тартылған тайтұяқтар мен күміс теңгелер еске оралар еді. Асылы, ата салтын ауызға алып, өткеннен ой өрбіткен қазіргі кезеңде осы күнгі ас беру мен өткенгі ата-баба салтындағы үрдістің айырмасы, оның мәні мен ерекшелігі, міне, осы турасында да аз-мұз айта кеткен жөн сияқты. Өйткені түрлі әдебиеттер мен басылымдарда тек еске алу тойы сияқты болып кеткен қазіргі ас берулердің әу бастағы мән-мағынасы жәйлі өте сараң және салғырт жазылады.

АС БЕРУ – АТА ДӘСТҮРІ

Халқымызда көне дәуірден бері келе жатқан ежелгі ғұрыптардың бірі — ас беру. Ол дүниеден өткен адамдарды еске түсіруге арналған салт. Егер ас берудің саяси-әлеуметтік астарына мән берсек, ол, алдымен, шығысы мен батысына ұшқан құстың қанаты, жүгірген аңның аяғы талатын айшылық алыс аймақты алып жатқан қарға тамырлы қазақ елінің өзара достығы мен бірлігін жыл өткен сайын жақындата түсу, әр әулет, өңірдің салт-дәстүрін өзгелерге паш ету, қала берді қаза арқалаған ауыл-аймақ, тегіренің бастарына түскен ауыртпалығына өзгелердің ортақтасып, олардың қайғы-мұңын бөлісу, дүниеден озған игі жақсының өнегелі тұстарын ескеру арқылы оны кейінгі ұрпаққа үлгі ету, елге деген құрмет үрдісінен туған игілікті іс екені сөзсіз. Тоқырау заманында қаншама адам “әкесіне ас берген” деген желеумен жазаланып, “кері тартпа”, “діншіл” атанды. Солай десек те ас беру үрдісі әлі күнге өз мәнін жоя қойған жоқ. Бірақ атын өзгертіп, көп жағдайда жалқыдан жалпыға ауыстырып, мемлекеттік деңгейде атап өту үрдісіне көштік. Мәселен, жеке жағдайда “бәленшекеңнің жылы”, “еске алу күні”, “мүшелді мерей тойлары”, көпше түрде “100”, “125 жылдық”, тағысын-тағы деп жаңаша айдар тағып, атаймыз, тойлаймыз. Былайша айтқанда бұл аты өзгерсе де заты қалған, яғни өркениетті елдерден алған, бұрынғы бар нәрсемізге таңған жаңа атауымыз.

Дәстүрде ас көбіне — көп кезінде еліне елеулі, халқына қалаулы, көп жағдайда жасы ұлғайып барып қайтыс болған ер адамға арналып берілген. Яғни бұл өлген кісінің артын күту салтының қалың қауымға арналған, қайғыдан гөрі салтанаты басым соңғы рәсімі. Осыған сай мұндайда ас берудің соңы жақсы мағынасындағы, кейінгі ұрпақтың бақытты, шат-шадыман өмір сүруі үшін деген тілекпен шын мәніндегі үлкен тойға ұласып, айтулы аламан бәйгелер өткізіліп, көкпар тартылған. Алтынқабақтар ойналып, (палуандар белдесіп, ақындар айтысқан. Бірақ кейде сирек те болса, әйел адамдарға да ас берілген. Ондай жағдайда жоғарыдағыдай ойын-сауықтар өткізілмей, тек ас арналған адамның қадір-қасиеті ғана еске алынып, ұлығылған.

Халық арасында ас берудің өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, қай уақытта да ас беру жиыны дүйім жұрт, қалың елге күні бұрын, ай, тіпті бір жыл бұрын хабарланып, сауын айтылады. Міне, мұның өзі әзірлік, бұдан әрі ас беруші қауым алдын ала ел ағалары үлкендер болып, бас қосып, ақылдасқан. Онда ас қайда, қашан беріледі? Кімдер шақырылып, қанша қаражат жұмсалады. Сойыс малы, тігілетін киіз үй, өткізілетін ұлттық ойын түрлері, сайыстар, оған берілетін байрақтар түрі анықталып, белгіленген. Соған сай қай өңірден келген қонақ, қай үйге түседі, оларды кімдер күтетіні, асты басқаратын кім, бәрі-бәрі күні бұрын анықталып отырылған. Мұндайда ас беру кезінде, бұрындары кейбір өкпе-назы ұлғайып, дүрді аразы көбейген ағайын, ру арасындағы кикілжіңдер де жуылып-шайылып, өзара келісімге келтіріліп отырылған. Бұл да ас берудің тәрбиелік мәнінің бірі болып есептелсе керек.

Сан ғасырлар бойы қалыптасқан, халықтың қанымен біте қайнасқан береке-бірлік ұйтқысы болып табылатын ас беру дәстүрі тек бір өңір, аймақ емес, күллі қазақ халқына тән. Республика шеңбері емес, шет елдердегі бауырларымыз да бұл істі еш уақытта ұмытпаған. Мәселен, Моңғолияда 1926 жылы ірі бай Моңғолбайдың Бурылбайына ас берілгенде, керейдің 12 баласына бір жыл бұрын сауын айтылып, ас он күнге созылған.

Ас беру рәсімі басталар алдында байдың екі қара жорғасын алтын, күміспен әшекейлеген ер-тоқымы және өзі тірі кезінде киіп жүрген киімдерімен тұлдап, ірі молдаларға құран оқыттыру арқылы жаратылған.

Ас беру кезінде күніне 200 қой, 80 жылқы сойылып, 300 сауын бие байланған, 200 қыз-жігіт, келіншек қызмет еткен. Бурылбайды жоқтап, дауыс қылуға 150 әйел қатысып, аста 480 жүйрек бәйгеге қатысқан. 200 палуан күресіп, қонақтарға 80 жорғамен тамақ жеткізіліпті. Бәйгеде 450 атқа байрақ, бірінші орынға екі жамбы (бір жамбы 50 қойға тең), 2 ат, 8 өгіз, ал ең соңғы орынға 5 тайынша берілген.

Домбыраның бас жүлдегері бір жүйрік ат, қалғандары тай, шапанмен ұлығыланған.

Соңғы кезде кейбір мерзімдік басылымдарда халқымыздың ас беру ғұрпы және оны бүгінгі өмірімізге жаңа қырынан енгізу туралы жиірек жазылып жүр. Бұл дұрыс та болар. Осы арада аталмыш

ғұрыптың бір кезде біздің өңірімізде де өткізіліп тұрғанын ұмытпауымыз керек. Соның біразы қазіргі Ойыл өңірі, Сағыз, Мұқыр, Жылыой аймағында болғанға ұқсайды. Кәрі құлақ абыздар аузынан естіп, түрлі басылым беттерінен оқығандарымызды жинақтап, жұртшылық назарына ұсынғанды жөн көрдік. Өйткені халқымыздың ас беру рәсімі жәйлі көптеген адамдар біле бермеуі анық. Сондықтан оны үлкендер жағы еске алып, жастар жадында сақтағаны дұрыс-ау деп ойлаймыз.

Өткен кезеңде өңірімізде ас берудің ірілі-ұсақты саны көп болған. Соларды кезең-кезеңге бөліп қарағанда 1750-1850 жж. аралығында Маңқыстаудың ойын ескермегенде тек Үстірт, Жем, Сағыз, Көкжар бойының өзінде тендесі жоқ тоғыз ас берілгенге ұқсайды. Олай деп бөле-жара қараудың басты себебі, әлгі астардың әр қайсысында 750-ден 1000-ға дейін үй тігіліп, күллі Кіші Жүз өңіріне сауын айтылған. Атап айтқанда Жем бойындағы Ақкиізтоғай түлейінде 1756 жылы Жаңайұлы Қожаназарға арналып берілген асты әлі күнге алдияр қарттар ұмытпайды. Қожаназардың жеті баласы болған екен. Аталмыш асты ортаншы ұлы Таған басқарып, оған Кіші жүз ханы Нұралы да шақырылады. Бір ерекшелігі — хан күймесі тоқтаған жерден ол демалатын үйге дейінгі аралық, киіз үйдің іші-сырты, көлеңкелеріне де ақ киіз төселіп, жабылған. Асқа бір мың ағаш үй тігіліп, 2 мың қой сойылған. Бес жүз ат шапқан аламан бәйгенің бас жүлдесі — жүз жылқы болса, оны баласы Шонтының көк биесі иемденіпті. Кейіннен бұл түлей жоғардағыдай мол және бір өнді төсеніштің құрметіне есте қалып, Ақкиізтоғай аталып кеткен.

Екіншісі — Оймауытта Мұналдың Шоғы Қарабасқа берілген ас. Ондағы аламан бәйгенің бас жүлдесіне 50 түйе, 250 қой тігіліп, байрақты табын ағайындар иемденіпті деседі. Ал Қарақұмның Азнағұл деген жерінде Ақботаұлы Қозыбайға арналып берілген үшінші аста қанша мал сойылып, үй тігілгені, болмаса мүше үлестіріліп, байрақ берілгені дәл айтылмайды. Бірақ халық аузындағы:

*Ауылдың ақсақалы бай Төлеген,
Ауылы ерте көшіп, кеш жөнеген.*

Ағасы Қозыбайға ас бергенде,

Қонақты ат пен майға бес бөлеген, — деген өлең жолдарына қарағанда осал болмаған сынды. Ас берген баласы — Аман көрінеді.

Төртінші ас Байұлына қарасты елдің нақ ортасы деп Мұқырда Сүйінқара Үргешбайұлына арналып беріледі. Онда 900 үй тігіліп, үй басына малдан басқа бір-бір саба қымыз, шұбат үлестіріліп, оны батырдың ұлы Жалантөс Көтібар басқарғанға ұқсайды. Бас бәйгеге тігілген үш жүз қойды өз тумаласы Кенбайдың күрен аты алып, ол ошақ басына қалады.

Матай Жамбозұлына арналып Сағыз бойындағы Терісақанда берілген асқа Әлім мен Табын, Байұлы мен Жетіру баласы түгел шақырылып, шамамен 900 үй тігілген. Хорезмнен күріш пен өрік, басқа да көзі аз дәмдер алдырылып, үй басына бір шелектен үлестірілген, қозы қарын сары май таратылған. Бас бәйгеге бір өңді 50 айыр түйе тігіледі де оны Матайдың кәрі әкесі Бокқарамен құда Кете Әжібайдың ала аты иемденеді. Бәйге сый ошақ басында қалады.

Барақ Дөң баласына берілген астың да өз ерекшеліктері бар. Өйткені Барақ кезінде әлді адам болып, бірақ кейіннен малы жұтқа ұшырағанда бар болғаны үш мың жылқысы қалыпты. Олардың түсі өңкей көкала екен. Бәйгіге екі жүз жылқы тігіліп, байрақты інісі Райдың Қырқарту деп аталатын аты иемденіпті. Ат сол кезде 17 жаста екен. Жасынан тентектеу өскен Рай ағайындарының айтқанына көнбей алты көштік бәйге төрінің бел ортасына үй тіктіріп, бәйге атын күтіп алады. Бұл кезде Қырқарту өзге бір сәйгүлікпен үзенгі қағыстырып, әбден болдырып келеді екен. Рай оздырам деп ат қосып, жетектейді. Сөйтіп, мәрені де алғаш боп кеседі. Амал не, әбден қарттығы жеткен сәйгүлік сол жерде өкпесі өшіп, жантәсілім болыпты.

Будан әрі Сағыз бойында тағы да екі ас беріледі. Оның бірі Наршөккенде Бекболат Құдайбергенұлына арналса, екіншісі Қайнарда Тастемір Назар баласына беріледі. Артынан 16 ұл өрбіген Бекболат асында әр бес үйге қонақ асынан басқа бір-бірден ту бие үлестіріліп, бәйгені Жарыпшыққан бойындағы Ысық ағайындар иемденген. Ал Тастемірге арналған екінші аста бір мың киіз тігіліп, сойыстық үстіне үй басына бір пұт ақ ұн, бір қозы қарын сары май берілген. Інісі Шотан батырдың шұбар аты бәйгеге тігілген 100 түйені иемденіп, байрақ ошақ басынан аспаған.

Тоғызыншы ас Шаңқалада атақты шешен Сейіт Есенұлына арналып берілген.

1850-1900 жж. аралығында аталған өңірде ұзын саны 500-300 үй тігіліп, 12 ас берілген. Солардың біразы Сағыз бойында аталып өткен. Аққұдықта Боран Есенгелдіұлына арналып берілген ас бәрінен де ірісі деп есептеледі. Онда бас бәйгеге 500 сом күміс ақша, бір ат, бір нар тігілген жүлдені Жанайдың әйгілі атбегісі Барахаттың (біреулер Фархат деп те атайды) көк байталы иемденеді. Осы аста Боранның інісі Төлек Барахатқа:

*Ас қайда Барахатқа той болмаса,
Торы аттай жүз қойға алған сый болмаса.*

Бәйге алу кез-келгенге қиын сауда,

Қорада мыңнан-мыңнан қой болмаса, — деп ғайбаттайды.

Бірақ Барахаттың көк байталы мәре сызығын бірінші боп кескенде, жалған айтқан тілімнің айыбы деп астындағы құла қасқа атын күміс ер тұрманымен Барахатқа миңгізіпті деседі. Қайнар бойында Досжан Қыдыршаұлына берілген астың да айтар сыры мол. Досжан баласы Есіркеп арқа бойына көше бермей Үстірттің ойын қоныс еткен байырғы түгіннің бірі болса керек. Бірақ әкесіне ас беру ниетінде Кіші жүздің кіндігі — Сағыз бойына барғанды жөн көреді. Бірақ асқа сауын айту бар болғаны бір ай бұрын хабарланса да бәйгеге тігілген байрақ та, қатысқан халық та мол болса керек. Қайнар бойында сол мекен әлі күнге Досжан ошақ деп аталатын көрінеді.

Ал Қосай ауыланың Жем бойында Жұбан Еламанұлына берген асында (Осы күнгі мемлекет қарауындағы Жұбан тамы дәл сол кезде салынған) 400 үй тігіліп, аламан бәйгенің жүлдегеріне 50 жылқы байланған. Байрақты Кете Дауылбайдың аты алған. Ол осы Жем бойындағы Сарниязда Қаржау ауылының Қуандық Амандықұлына, Қайнарда Есен Бозайұлына, Қарақұмдағы Азнагүлде, Жолболды Қонысбайұлына берілген астарды айтар болсақ, бұлардың да есте қалар ерекшеліктері болған. Әсіресе аламан бәйгеге 200 сек байлаған соңғы рәсімде бұған дейін сөз еткен Сүйінғара ұлы Көтібардың торы аты басқа аттардан оқ бойы бұрын келіп, қарақшыны бір айналды дейді. Сонда көрермен қауым “Мына атқа бүгін қанат біткен шығар, не деген пырақ еді”, — деп жағаларын ұстаған. Мындай астар өткен уақытта Маңғыстау өңірінде көп берілген.